

МОРФЕМИ ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ І КРИТЕРІЇ ЇХ ВИДІЛЕННЯ

У статті проаналізовано процес творення і критерії визначення статусу афіксоїдів; подано погляди вітчизняних і зарубіжних мовознавців на клас перехідних дериваційних одиниць.

Ключові слова: морфема перехідного типу, коренева морфема, афікс, напівафікс, афіксоїд, компонент складного слова.

Науковий вісник Херсонського державного університету: [зб. наук. праць/ ред. проф. В.Олексенко та ін.]. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. III. – С.229-233. (Серія «Лінгвістика»).

Словотвірна система сучасної української літературної мови така ж рухлива і змінна, як і лексична, з якою вона тісно пов'язана. Склад дериваційних морфем активно поповнюється, оскільки постійно зазнає кількісних і якісних змін.

В. Аракін у своєму дослідженні «Про перетворення лексичних одиниць в афіксальні морфеми» пише, що морфологічна структура мови ніколи не залишається нерухомою[1, с. 107-119]. Вона постійно знаходиться у процесі руху і зміни: одні морфологічні елементи відмирають, інші народжуються, треті витісняють існуючі елементи для того, щоб у свою чергу поступитися місцем новим, продуктивним утворенням. У зв'язку з цим постає цілком закономірне питання: якщо морфологічна структура мови поповнюється новими структурними елементами, то з яких же джерел виникають ті афіксальні морфеми, що включаються в різний час існування мови в його систему словозміни і словотвору?

В. Аракін виділяє наступні етапи переходу лексичних одиниць в афіксальні морфеми:

1. Перший етап: у слові поряд з його лексичним значенням розвивається граматичне значення, що, однак, не призводить до розриву багатозначності слова, до втрати ним лексичного значення, унаслідок чого воно продовжує існувати, переважно як лексична одиниця.
2. Другий етап: у слові поряд із лексичним значенням інтенсивно розвивається граматичне значення, яке здобуває у системі мови такої ваги, що настає розрив багатозначності слова.
3. Третій етап: граматичний омонім втрачає значеннєвий і звуковий зв'язок із своїм лексичним омонімом, трансформуючись таким чином у типовий граматичний елемент.

На цьому шляху трансформована одиниця зазнає ряд спрощень і скорочень свого звукового складу що може повністю змінити її у порівнянні з тим словом, від якого вона утворилася

Отже, в межах словотворення першим етапом узагальнення варто визнати вживання слова з повним лексичним значенням і того ж компонента як складової частини композита, при цьому перше перетворюється потім у афікс, у якому лексичне значення уже втрачене. Таким чином, у сучасних мовах можна знайти цілий ряд прикладів, коли поряд із самостійно існуючим словом функціонує словотвірний афікс, що безпосередньо вказує на своє походження.

На першому етапі виникає лише умова для початку зміни, а саме: слова з даним компонентом утворюють ряд похідних, у яких цей компонент зберігає те значення, що має у вільних сполученнях. На другому етапі відбувається перетворення компонента складного слова у напівафікс, коли тотожність між словом у ролі компонента складного утворення і тим же словом у вільному вживанні порушується. Повне зникнення лексеми-компонента складного слова у самостійному вживанні означає перетворення частини складного слова у словотворчу морфему. Це звичайно відбувається на третьому етапі.

Однак необхідно відзначити, що межі між цими етапами досить умовні і прозорі, і, відповідно, у мові є елементи, що мають перехідний характер, тобто вживаються і як самостійні слова, і як компоненти складних утворень.

Явище перетворення першого або другого компонента складного слова в афікс, коли відбувається розмежування двох варіантів однієї морфемі, уперше було відзначено Г. Паулем. Подібне явище одержало назву **морфологічної ізоляції** і послужило причиною виділення, поряд із розрядом безумовних афіксів, групи морфем проміжного характеру[6, с.40-43]. Ці морфемі, що виявляють у своєму значенні і вживанні риси, з одного боку, морфем кореневих, а з іншого, афіксальних, одержали назву **префіксоїдів**(напівпрефіксів) і **суфіксоїдів**(напівсуфіксів).

В англійській лексикології Г. Марчанд уперше вводить термін «напівсуфікси» (semi-suffixes), під якими він розуміє такі елементи, що знаходяться у стадії переходу від повнозначних слів до афіксів. Він відзначає, що деякі з них використовуються тільки як елементи складних слів, хоча процес десемантизації вже майже завершився. Ці словотворчі елементи посідають проміжне положення між компонентами складних слів і афіксами, зберігають формальні ознаки самостійних слів, але більше самостійно не використовуються. Г. Марчанд спирається на два критерії: 1) участь елемента в регулярному словотворі у функції близькій до функції афікса; 2) наявність у даного елемента корелята у вигляді самостійного слова[10, р.290].

У російському мовознавстві дане питання докладно розглядала у своїх роботах М.Степанова. Вона фактично першою ввела термін «напівафікси». Під напівафіксами вона розуміє такі словотворчі елементи, що «не зникаючи зовсім із самостійного вживання, зустрічаються надзвичайно часто у словоскладанні, змінюють при цьому своє значення і виконують фактично роль афіксів». Базою для утворення напівафіксів служать багаторазово повторювані компоненти складних слів[8, с.77-79].

На думку Н.Клименко, поняття афіксоїда поширюється на компоненти складних похідних, що здатні утворювати однотипні ряди слів, але не зазнали ні часткової, ні повної десемантизації, тобто фактично є коренями[4, с. 31].

Афіксоїди — це клас перехідних одиниць, клас з чітко не окресленими межами. Інвентаризація таких одиниць ускладнюється, з одного боку,

тривалістю процесу перетворення повнозначних компонентів(коренів) складних слів на афікси, а з другого — їх семантичною неоднорідністю[2, с.23].Визначити у часі зміну статусу компонента складного слова можна тоді, коли він, приєднуючись до реально існуючих лексичних одиниць, утворює словотворчо однотипний ряд слів.

Однак у лінгвістиці не склалося єдиної думки у відношенні як перехідного статусу даних елементів, так і критеріїв їх виділення.

Визначаючи різницю між афіксом і одним із компонентів складного слова, треба відзначити, що хоча морфеми афіксальні обмежені вживанням у класі одного порядку, їхня частотність у цілому набагато вища, ніж у морфем кореневих. Кожна дана афіксальна морфема може з'єднуватися з гранично великою кількістю різних кореневих морфем, у той час як та сама коренева морфема зустрічається в сполученні з дуже обмеженим колом морфем афіксальних.

Слова з перехідними елементами можна кваліфікувати як актуальні складні слова — лексичні одиниці, що складаються з двох основ і відзначаються цілісністю орфографічного, семантичного і синтаксичного оформлення. Іншим важливим фактором для актуального складного словотвору є повторюваність одного з компонентів композита в цілому ряді слів, що знімає враження оказіональності слова, додає регулярний структурно-семантичний характер процесові словотвору, допомагає виробленню фонетичної цілісності складних слів, що з'являються.

Афіксоїди досить легко переходять від однієї основи до іншої, створюючи монолітні лексичні одиниці, за характером семантичної вмотивованості більш близькі до похідних, ніж до складних слів(Пор. *автобаза, автовласник, автодром, автоколона, автомайстерня, автомарафон, автомеханік, автопатруль, авторалі, автофургон* і т.ін.). Але, на відміну від афіксів, вони не утворюють замкнутої категорії, оскільки процес їхнього формування відноситься до живих лексичних процесів і пов'язаний із низкою суперечливих тенденцій та суміжних і перехідних явищ.

Із продуктивністю категорії афіксоїдів частково пов'язана її рухливість, нечіткість її меж, як стосовно компонентів складних слів, так і стосовно афіксів: з одного боку, у цю категорію постійно переходять найбільш уживані компоненти, з іншого боку, найбільш уживані афіксоїди тяжіють до перетворення в афікси.

Ми бачимо, що практично всі лінгвісти згодні з тим, що афіксоїди розвинулися із компонентів складних слів, мають кореляти в мові у вигляді самостійних слів, але одиницям перехідного типу властиве більш широке і узагальнене значення.

Цікаву думку висловлює Н.Янко-Триницька: «Якщо подібні компоненти трапляються у вигляді самостійних слів або навіть у вигляді зв'язаних афіксами коренів у простих словах, то ми маємо право визнавати ці компоненти коренями складних слів» [9, с.356]. Але цей спосіб розмежування кореневих і афіксальних морфем є більш прийнятним для аналізу національних, а не інтернаціональних компонентів.

Розмежування складних та афіксоїдних слів передбачає вирішення питання про морфемний статус афіксоїдів. Як відзначає О.Кубрякова, вирішальним у визначенні статусу того чи того компонента є критерій функціональний, що базується на аналізі «реального призначення морфеми й її близькості до «чистих» дериваційних морфем»[5, с.97].

Стосовно семантичної характеристики афіксоїдів слід виділити дві ознаки: по-перше, втрату конкретного лексичного значення, по-друге, набуття нового, більш узагальненого.

Питання визначення ступеня втрати або набуття нового значення компонентом похідного утворення донедавна залишалося відкритим. Рішення запропонував В.Головін, який вказував на втрату префіксальним похідним можливості розгортання в еквівалентне за структурою словосполучення внаслідок набуття одним із компонентів цього похідного нової дериваційної функції[3,с.190]. Прийом розгортання в мотивувальне словосполучення не вимагає конкретизації з точки зору того, як саме було утворене нове слово — на

базі словосполучення чи за моделлю (пор. *авіабомба* > *авіаційна бомба*, далі за аналогією *авіабаза*, *авіа модель*, *авіа моделіст*, *авіадесант*, *авіатранспорт*, *авіаконструктор* тощо). На цьому наголошувала і Н.Клименко: «Специфіка складних слів полягає в тому, що в їх структурі є елементи, які відображають компоненти еквівалентного словосполучення» [4,с.113].

Отже, складне слово повинно розгортатися в еквівалентне за структурою і семантикою словосполучення; послаблення здатності до розгортання свідчить про набуття компонентом складного утворення ознак афікса, тобто він стає афікоїдом. Якщо складне слово не можна співвіднести з мотивуючим його словосполученням, це свідчить про творення цього слова за аналогією (готовою моделлю). Процес творення нових слів за аналогією свідчить про наявність проміжної стадії на шляху перетворення кореневої морфеми в афіксальну.

Для поступового перетворення кореневої морфеми в афікс поряд з частим вживанням її в якості першого або другого компонента складного слова необхідні такі умови, як здатність морфеми виражати одне і теж значення в поєднанні зі словами певного семантичного класу, послаблення лексичного значення і здатність передавати певне абстрактне значення.

Таким чином, питання про афіксоїди в науковій літературі розглядається у двох напрямках: до них відносять кореневі морфеми, які виявляють продуктивність (частотність, серійність), і кореневі морфеми, що змінили свою природу і зазнали семантичної мутації. Якщо визнати афіксоїди продуктом регулярного словоскладання, то слід встановити межу, яка б дозволила відділити кореневу морфему від афіксоїда, тобто показати, в який момент і якою мірою відбувається перехід кількості в якість. Науковці, які застосовують квантитативні методи дослідження, враховують семантику морфеми, тим самим не визнають якісної різниці між значенням кореневої і службової морфеми.

Семантична своєрідність запозичених і питомих афіксоїдних основ настільки значуща, що морфема проміжного типу може і повинна

характеризуватися як одиниця не тільки регулярна і продуктивна, а й значеннева. Отже, відносно семантичного кількісний критерій виступає як допоміжний і додатковий.

Остаточне визначення статусу морфем перехідного типу повинно поєднувати у собі семантичну, функціональну, формальну і кількісну характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракин В.Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы.// Научные доклады Высшей школы.— М.,1959.— №4.— с. 107 –119.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови.— К.: Наукова думка, 1987.— 212с.
3. Головин В.Г. Префиксоиды имён прилагательных// Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Труды Самаркандского гос. ун-та.— Самарканд,1976.—Вып.299.—С.190.
4. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.—К.: Наукова думка, 1984.—252с.
5. Кубрякова Е.С. Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка // Вопросы языкознания.— 1964.— №1.— С. 95-100.
6. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование.— М.: Наука, 1965.— 77с.
7. Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.— 412с.
8. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка.— М: Изд-во Литературы на иностранных языках, 1953.— с. 77-79.
9. Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке.— М.: Изд.«Индрик»,2001.— 504 с.
10. Marchand H. Studies in Syntax and Word-Formation, Munchen, Wilhelm,Fink, 1974, p.290.